

Sevda XƏLƏFOVA
Kitabxana resursları və informasiya axtarış sistemləri
kafedrasının baş müəllimi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru

KITABXANA KATALOQLARININ INKIŞAF FORMALARI
Məqalə “Universitetdaxili 50+50 grant proqramı” çərçivəsində
işlənmişdir.

Açar sözlər: kitabxana kataloqu, informasiya, kitabxana, elektron kataloq, ənənəvi kart kataloqu.

Ключевые слова: библиотечный каталог, информация, библиотека, электронный каталог, традиционный электронный каталог.

Key words: library, catalog, information, library e-catalog, traditional card catalog

Əqli əməyin istənilən forması informasiya axtarışı ilə bağlıdır. Bu axtarışın getdikcə daha da çətinləşdiyini sübut etməyə ehtiyac yoxdur. Çünki axtarış sisteminin özü çətinləşir və getdikcə xüsusi bilik sahəsinə çevrilir. Sistemsiz axtarış həmişə çox vaxt aparır və onun tamlığına təminat olmur. Bununla belə, təəccüblü deyil ki, hətta təcrübəli mütəxəssislər belə lazımi informasiyanın axtarışında öz üsullarının nə dərəcədə rəşional olması üzərində bəzən tərəddüd edirlər.

Sənədli informasiya mənbələrinin axtarışının məqsəd və şərtləri o qədər müxtəlifdir ki, bu məsələdə vahid sxem ola bilməz. Məsələn, müəyyən mövzunun tədqiqi üçün müvafiq ədəbiyyatın tam siyahısı lazım olduğu halda, digər mövzu ilə bağlı yalnız müasir və ya əsas nəşrlər kifayət edir; bir tədqiqat üçün ilkin informasiya mənbələrinə çıxış tələb olunduğu halda, bir başqası üçün ikinci mənbələrdəki informasiyalar da kifayət edər.

Kitabxana kataloqlarından, kartotekalarından və biblioqrafik göstəricilərdən bacarıqla istifadə etməklə çətinlik çəkmədən sənədli informasiya mənbələrinin axtarışının sxemini onun məqsədlərinə uyğun tərtib etmək mümkündür.

Kataloqlar kitabxana fondunu açır, onu təbliğ etməkdə, oxuculara ədəbiyyatın seçilməsində və mütaliənin istiqamətləndirilməsində, habelə kitabxana resursları haqqında məlumatın verilməsində xüsusi rol oynayır. Daha doğrusu, kitabxana işinin əsas elementi kimi kitabxana kataloqları kitabxana fəaliyyətinin əsasını təşkil edərək onun ən mühüm funksiyalarının operativ və keyfiyyətli həyata keçirilməsinə həlledici təsir göstərir. Kitabxana kataloqu bir və ya bir qrup kitabxananın fondunda

olan və müəyyən bir prinsip üzrə tərtib edilən əsərlərin siyahısıdır. Kataloq və kartotekalar sisteminin əsas funksiyası kitabxanaların qarşısında duran elm, təhsil, tərbiyə, mədəni-maarif, informasiya vəzifələrinin yerinə yetirilməsini təmin etməkdir. Kataloq və kartotekalar sistemi ədəbiyyatı təbliğ edən ən mühüm vasitədir.

Kitabxana kataloqlarının formaları cəmiyyətin maddi və ictimai şərtlərinin məhsulu sayılır. Hər bir kataloq forması özünün yaranma və inkişaf, həmçinin dünya kitabxanalarında geniş tətbiq edilmə tarixinə malikdir. Cəmiyyətin inkişafının müəyyən dövrlərində kataloqların fiziki formalarının növbələşməsi baş vermişdir. Bəzi mütəxəssislər qeyd edir ki, kitabxana kataloqlarının yeni formalarının yaradılması və yayılmasının əsas səbəbi iqtisadi faktordur. Həmçinin kitabxana kataloqlarının formalarının dəyişməsinin zəruri şərtlərindən biri həmin mərhələdə texnologiya və texniki vasitələrin inkişaf səviyyəsi sayılır.

Son 100 il ərzində kitabxana kataloqlarının tarixi baxımdan inkişafı onları bir neçə formalara və mövcudluq dövrünü ayırd etməyə imkan verir:

1. XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəlləri - kitab formasında çap kataloqları
2. 1920-30-cu illər - kataloqların kartoçka formasının inkişafı
3. 1940-50-ci illər - çap kataloqlarının və maşınlayazılan kartoçkaların fotoofsetli metodlarla hazırlanması və inkişafı
4. 1960-80-ci illər - ilk elektron kataloqların meydana gəlməsi
5. 1990-cı illər - elektron kataloqların geniş miqyasda tətbiq olunması
6. XXI əsrin əvvəlləri - elektron kataloqların digər axtarış alətləri ilə inteqrasiyası (o cümlədən internet).

Deyilənlərdən aydın olur ki, kitabxana kataloqları formasına görə kitab şəkilli, kartoçka formasında, elektron və ya maşınlaoxunan növlərinə ayrılır.

Kitab formasında olan kitab kataloqları fondun az-çox stabil hissəsini əks etdirir. Ənənəvi kitabxanalarda əsasən kataloqların kartoçka formasından istifadə olunur. O, kataloqları kitabxanaya yeni daxil olan kitabların təsviri ilə tamamlamaq imkanı verir, bu zaman təsvirin qəbul olunmuş yerləşmə sırası da pozulmur. Respublikamızın kitabxanalarında da hal-hazırda ənənəvi kartoçka formalı kataloqlardan daha çox istifadə edilir. Müasir informasiya texnologiyalarının inkişafı ilə əlaqədar olaraq isə son dövrlərdə ənənəvi kataloqlarla yanaşı, elektron kataloqlar da yaradılaraq istifadəyə verilmişdir.

Kartoçka kataloqları, yayılma səbəbləri və ilkin şərtləri. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində bütün dünya kitabxanalarında kitabxana

fondunu açan, ayrı-ayrı kitab və ya kitab seriyası şəklində nəşr olunmuş çap kataloqları geniş yayılmışdır. Bu dövrdə çap məhsullarının sayı artırdı ki, bu da kitabxana fondlarının həcmünün genişlənməsinə səbəb olurdu. Böyük kitabxanaların fondlarının illik artımı il ərzində 50-75 min cildə çatmışdı. Kitabxanalar öz fondlarına kitab formalı çap kataloqlarının hazırlanması zamanı ciddi maddi və əmək problemləri ilə üzləşmişdilər. Kitab formasında çap kataloqları kitabxanaların fəaliyyətinin dəyişən şərtlərinə uyğun gəlmirdi. Bu səbəbdən kitabxanalara yeni daxil olan kitabları operativ şəkildə əks etdirən və yüksək xərc tələb etməyən yeni kataloq formasına ehtiyac vardı. Bu forma kartoçka kataloqu oldu.

Kitabxana praktikasında kartoçka kataloqunun kütləvi tətbiqinə başlanmasında XIX əsrin sonlarına təsadüf edir. Hərçənd kartoçka kataloqu qəti şəkildə xeyli sonralar tətbiq edildi. Kitabxanalarda kitab formalı çap kataloqlarından kartoçka kataloquna hərtərəfli keçid XX əsrin 20-ci illərində baş verdi. Bu keçid tədrici təkamül yolu ilə deyil, inqilabi şəkildə oldu və fantastik qısa müddət - bir neçə il ərzində yekunlaşdı. Bu cür sıçrayışın səbəbi I Dünya müharibəsindən sonra dünyanın bütün kitabxanalarının ağır iqtisadi durumda olması idi. Məhz bu dövrdə bir sıra ölkələrdə (Avstriya, Rusiya, Almaniya, ABŞ) kitabxanaları əhəmiyyətli xərclərdən azad edəcək mərkəzləşdirilmiş kataloqlaşdırma orqanlarının yaradılması məsələsi müzakirə olunurdu. Bu kataloqlaşdırma üsulu kitabxana yazılarını əks etdirən kartoçkalardan istifadə etməklə daha asan təmin olundu.

XIX əsrdən başlayaraq kitabxana kartoçkaları həm ölçü, həm də kitab haqqında məlumatların düzülüş ardıcılığı baxımından müxtəlif görkəm dəyişikliyinə məruz qalmışdı. Ayrı-ayrı kitabxanalarda kartoçkaların müxtəlif forma və növləri tətbiq olunurdu. 1876-cı ildə Amerika Kitabxana Assosiasiyasının təsis konqresində M.Dyui tərəfindən işlənmiş 7,5 x 12,5 sm ölçüdə standart kataloq kartoçkası forması qəbul edildi. Bu forma tədricən digər ölkələrə yayıldı və beynəlxalq status aldı.

Kartoçka kataloqu öz yığcamlığı və operativliyi sayəsində uzun illər kitabxana kataloqunun əsas və geniş yayılmış forması oldu. Amma 1920-ci illərin əvvəllərində kitab formalı çap kataloqunun kartoçka kataloqu ilə əvəzlənməsi birincinin tamamilə aradan qaldırılması demək deyildi. Kartoçka kataloqunun çatışmazlıqlarını yüngülləşdirmək üçün kitabxanalar eyni zamanda kitab formalı çap kataloqundan da geniş istifadə edirdilər. Belə ki, 1946-cı ildə Konqres Kitabxanasının kitab formalı çap kataloqu 167 cildə nəşr olundu. Çap kataloqları hazırda da müxtəlif daşıyıcılarda buraxılır. Bununla belə, kartoçka kataloqları kitab formalı çap kataloqları ilə müqayisədə daha effektiv olub dövrün

tələblərinə cavab verdi. Sənədlərin müxtəlif əlamətlər (müəllif, başlıq, predmet rubrikası, təsnifat indeksi və s.) üzrə axtarışına imkan verən kataloq sistemi işlənib hazırlandı.

Elektron kataloqlar, yaranması və formalaşması. Kataloqun yeni forması olan elektron kataloqun yaradılmasına 1950-ci illərin sonunda ilk kompüterlərin meydana çıxması ilə start verildi. Kataloqun bu formasının inkişafı digər formalardan fərqli olaraq bir neçə mərhələdən keçdi. Yalnız zəruri iqtisadi və texniki imkanların təşəkkül tapdığı dövrdə elektron kataloq kitabxana kataloqunun başlıca formasına çevrildi. Bu, 1990-cı illərin ortalarında baş verdi. Elektron kataloqun formalaşması mərhələlərini nəzərdən keçirək:

I nəsil elektron kataloqlar. Kitabxanalarda 1960-cı illərin ortalarında peyda olan biblioqrafik yazının strukturu, onun məzmunu və axtarış elementlərinin yığımı sahəsinə aid ilk elektron kataloqlar kartoçka kataloqu modeli üzrə formalaşmışdır. Axtarış texnikası və axtarış interfeysləri avtomatlaşdırılmış axtarış sistemlərinin imkanları ilə müəyyənləşdirilirdi. Axtarış sahəsində iki müxtəlif yanaşma tətbiq olunurdu: axtarışın kartoçka modeli və məntiqi operatorlardan istifadə etməklə axtarış modeli. Bu modellərdə axtarış parametrləri biblioqrafik təsvirin əsas elementləri ilə məhdudlaşdırılmışdı - müəllif, sərəlvhə və yazının nəzarət nömrəsi üzrə axtarış mövcud idi. İlk elektron kataloqlar yalnız ayrı-ayrı sözlərdən istifadə yolu ilə axtarışa imkan verirdi, çoxsözlü axtarış isə sözlərin kombinasiyasının dəqiq təyini üçün yalnız məntiqi operatorların dəqiq müəyyənləşməsi şərti ilə aparılırdı. Axtarışın nəticəsi biblioqrafik yazıların qısa siyahısı formasında təqdim olunurdu. Bütünlükdə 1960-cı illərin elektron kataloqları axtarış imkanları üzrə bir çox hallarda kartoçka kataloqlarından irəli keçə bilmirdilər.

II nəsil elektron kataloqlar. İkinci nəsil elektron kataloqların meydana gəlməsi 1980-ci illərin əvvəlinə təsadüf edir. Bu dövrdə elektron kataloqların malik olduğu axtarış imkanları kartoçka kataloqlarının imkanları ilə müqayisə olunurdu. I nəsil elektron kataloqların iki axtarış modeli II nəsil elektron kataloqlarda birləşdirilmişdi. Yeni modeldə axtarış nöqtələrinin sayı artırılmış, axtarış və informasiyanın daxil edilməsi imkanları genişləndirilmişdi. Axtarışı yalnız biblioqrafik təsvirlərin əsas və fakultativ elementləri üzrə deyil, nəşr dili, nəşr tipi kimi parametrlərlə axtarış imkanları da meydana gəlmişdi. Açar sözlər, sözləri kombinasiya etmək imkanı ilə ayrı-ayrı frazalar üzrə axtarış da mümkün olmuşdü.

II nəsil elektron kataloqların vacib müsbət xüsusiyyəti axtarışın nəticələrinə detallı baxmaq funksiyasının meydana gəlməsi idi. Yeni və təcrübəli istifadəçilərin kompüter və informasiya bacarıqları səviyyəsinə

istiqamətlənmiş interfeyslər peyda olmuşdu. Məhz II nəsil sistemlər on-line public access (on-line card catalogue-dən fərqli olaraq) kimi məşhurlaşdı və kütləvi istifadəçilərin ümumi çıxış imkanına istiqamətləndi.

III nəsil elektron kataloqlar. Elektron kataloqların üçüncü inkişaf mərhələsi (1990-cı illərin sonu) üçün və avtomatlaşdırılmış axtarış üçün istifadəçilərə yardımçı vasitələrin meydana gəlməsi xarakterikdir. Bu vasitələr axtarış, baxış, seçim və nəticələrin daxil edilməsi imkanlarını əlçatan formada açır.

IV nəsil elektron kataloqlar. Müasir dövr elektron kataloqların şəbəkə mühitində təqdim olunması ilə səciyyəlidir. İlk elektron kataloqların formalaşması dövründən indiyədək istər bibliografik yazıların təqdimatı planında, istərsə də axtarışın təşkili sahəsində kartoçka kataloqları ilə elektron kataloqlar müqayisə olunur. Bu nöqtəyindən bəzən kartoçka kataloqu ilə elektron kataloqun nəyi əks etdirdiyini ümumi səviyyədə müəyyənləşdirməyə çalışaq:

Kartoçka kataloqu-əlifba üzrə ad başlıqlarının, sərlovhələrin (əlifba kataloqu), predmet rubrikalarının (predmet kataloqu) və ya təsnifat indekslərinin (sistemli kataloq) yazılarının nizamlı ardıcılığıdır. Sənədlərin müxtəlif kriteriyalar (ad, sərlovhə, predmet rubrikaları, təsnifat indeksləri) üzrə axtarışının təmin olunması üçün bir sənəd bir neçə kartoçkada tərtib olunur. Onlardan biri əlifba kataloqunda «əsas təsvir»i əks etdirir. Əsas təsvir iki funksiyanı yerinə yetirir. Birincisi, bir-biri ilə əlaqəli əsərləri (məsələn, bir müəllifin əsərlərini bir ad altında) bir yerdə toplamağa imkan verir. İkincisi, əsas təsvir sistem daxilində predmet rubrikalarının və təsnifat indekslərinin göstərilməsi yolu ilə kartoçka kataloqlarının əlaqəsini təmin edir.

Elektron kataloq kartoçka kataloqundan fərqli olaraq, strukturlaşdırılmış bibliografik yazıların massivini ifadə edir. Proqram təminatı sənədlərin bibliografik yazıda müəyyənləşdirilmiş istənilən element üzrə axtarışını təşkil etməyə imkan verir. Axtarışın nəticələri tapılmış yazıların müəyyən elementlərinin xətti (nizamlı) ardıcılığı formasında, axtarışın şərtlərinə uyğun olaraq çeşidlənmiş və tapılmış sənədlərin sayının göstərilməsi ilə təqdim oluna bilər. Bu zaman axtarışın nəticələri düzülərkən hansı axtarış elementinin əsas kimi götürülməsindən asılı olaraq ənənəvi kataloqun bəzi növünün analoqu haqqında danışmaq olar. Məsələn, əgər axtarış sərlovhə üzrə aparılıbsa, biz əlifba kataloqunun analoqunu, təsnifat indeksi üzrə keçirilibsə, sistemli kataloqun analoqunu alırız.

Elektron kataloqun təyinatının çoxsaylı variantları mövcuddur. Onların hamısı bu və ya digər dərəcədə elektron kataloqun müxtəlif

funksiyalarını və ya məqsədini açır, strukturunu və yaxud mövcudluq formasını müəyyənləşdirir. 2006-cı ilə qədər nəşr edilmiş elmi ədəbiyyatlarda elektron kataloqa aşağıdakı tərif verilmişdir: «Elektron kataloq - real zaman rejimində işləyib kitabxana oxucularının istifadəsinə verilən maşınlaşdırılmış formada kitabxana kataloqudur». Bu təyin kataloqun yalnız ayrı-ayrı xüsusiyyətlərini - iş rejimini və təqdimat formasını əks etdirir.

Elektron kataloqun daha bir tərif: «Kitabxananın elektron kataloqu (sinonimi: kitabxananın biblioqrafik verilənlər bankı) VBIS (verilənlər bazasını idarəetmə sistemin) kompleksində biblioqrafik və leksikoqrafik verilənlər bazasının məcmusu və ənənəvi kitabxana kataloqları ilə müqayisədə tam yeni axtarış imkanlarını təmin edən tətbiqi proqramların yığıdır. Müxtəlif biblioqrafik və leksikoqrafik verilənlər bazasının vahid şəkildə birləşdirilməsi keyfiyyətə yeni anlayışa gətirib çıxarır». Deyilən tərif elektron kataloqu struktur və əlavə axtarış imkanları baxımından xarakterizə edir.

Elektron kataloqun yaradılmasına kitabxana texnologiyalarının digər proseslərindən ayrıca şəkildə baxmaq olmaz. Çünki onlarsız elektron kataloq yalnız ənənəvi kartoçka kataloqunun təkrarıdır. Hər şeydən əvvəl bunlar aşağıda sadalanan texnoloji proseslərdir: komplektləşdirmə (istifadəçilərin informasiya tələbatının və nəşr olunan ədəbiyyatın təhlili), sifariş, nəzarət və mövcud daxilolmaların işlənməsi (kataloqlaşdırma, sistemləşdirmə, fondada sənədin saxlanma yerinin müəyyənləşdirilməsi, soruq aparatının təşkili), istifadəçilərə kitabxana və soruq biblioqrafik xidmət, kitabxana fondları ilə əlaqəli müxtəlif informasiya nəşrlərinin hazırlanması, kitabxana fondlarının vəziyyətinin uçuotu və nəzarəti, sənədlərin dövriyyəsinə nəzarət, kitabxanadaxili texnoloji proseslərin təmin olunması (oxucu tələbatının formalaşdırılması, sifariş verilməsi və s.), uçuot və statistikanın aparılması, sənədlərin işlənməsi və xidmət texnoloji proseslərinə nəzarət.

«Elektron kataloq» anlayışını formalaşdırmaq üçün onun strukturunu məzmun və fəaliyyət baxımından təyin etmək lazımdır. Kataloqun ümumi strukturu ilk növbədə ayrı-ayrı yazıların daxili strukturu ilə təyin olunur. Elektron kataloqun əsasını maşınlaşdırılmış biblioqrafik yazıların massivi təşkil edir. Bu biblioqrafik yazılar ənənəvi kataloqda olduğu kimi üç hissədən ibarətdir: 1. Biblioqrafik təsvir; 2. Axtarış nöqtələri; 3. Nüsxələr və yerləşmə haqqında məlumat.

Elektron kataloqa sənəd bütün zəruri əlamətlər (hətta onlar yüzlərlə olsa belə) qeyd edilməklə bir dəfə daxil edilir. Lakin bu əlamətlərin hər biri üzrə axtarış aparmaq olur. Əgər kartoçka kataloqunda biraspektli, yəni yalnız bir əlamət (müəllif və ya hər hansı mövzu) üzrə axtarış

aparılması mümkündürsə, elektron kataloq çoxaspektli sistemdir. Sənəd kompüterə bir dəfə daxil edilir və müxtəlif əlamətlər (müəllif, sərlovhə, açar söz, seriyanın adı və s.) üzrə axtarış aparılaraq ondan dəfələrlə istifadə edilir.

Kartoçka, elektron və ya kitab kataloquna müraciət edilməsindən asılı olmayaraq, onlar fondun məzmununu tam açar, qiymətli ədəbiyyatın seçilməsinə və ədəbiyyat axtarışına yardım edirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, kataloqlar yeni maraqların və sorğuların meydana gəlməsinə təsir edir, biliklər sistemi haqqında təsəvvürləri genişləndirir, diqqəti məzmunca daha geniş ədəbiyyat dairəsinə cəlb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Вершинин, М.И. Электронный каталог: проблемы и решения.* - СПб, 2006.-235 с
2. *Миняров, З.М. Электронный каталог – особая поисковая среда // Науч. и техн. б-ки, 2005.- № 7.- с. 67-72*
3. *Пицальников, С.А. Эволюция библиотечных каталогов: (формы, развитие, состояние, перспективы), Ленинград, 1992.- 200 с.*
4. *Селиванова, Ю.Г. Электронный каталог: формирование и поиск // Библ. дело.- 2004.- № 8 (20).- с. 20-21*
5. *Briant, P. The library catalogue: current state a future trends/ Libr. and inform. science, 1990.- № 28.- p. 11-20*

С.ХАЛАФОВА

ФОРМЫ РАЗВИТИЯ БИБЛИОТЕЧНЫХ КАТАЛОГОВ РЕЗЮМЕ

В публикации проанализированы формы и время развития библиотечных каталогов и нынешнее состояние, дана информация о создании и развитии наиболее часто используемых сегодня традиционных карточных и электронных каталогов.

S.KHALAFOVA

DEVELOPMENT FORMS OF LIBRARY CATALOGS SUMMARY

The article reflects explanation of development forms and existence period of library catalogs from viewpoint of the history, information on creation and development of currently used at libraries – traditional card catalogs and e-catalogs